

France Novak

Znanstvenoraziskovalni center SAZU v Ljubljani

STAVČNA TIPOLOGIJA V DALMATINOVIM GMAJN PREDGOVORI ČEZ VSO SVETO BIBLIO

Poskušali bomo odgovoriti na vprašanje, kakšni so stavki v tem besedilu. Ne bomo se dotikali vseh stavčnih vprašanj, temveč samo tistih, ki ustvarjajo svojevrstnost besedila. Pa še izmed teh bomo izbrali samo najbolj izrazita. Čeprav je vprašanje zastavljeno razmeroma ozko, menimo, da bo vseeno lahko opozorilo na nekatere poteze tako Dalmatinovega ubesedovanja kot takratnega slovenskega stavka in splošnih stavčnih norm tistega časa v našem prostoru.

Gmajn predgovor je zanimiva, ker je Dalmatinovo samostojno delo (samostojno v pomenu, da ni prevod). Zavzema 42 strani velikega formata; razčlenjeno pa je na 18 delov. V vsakem delu je obravnavano po eno versko področje, o katerem so imeli protestantje drugačno mnenje kot katoliki. Dalmatin imenuje ta področja *imenitiši štuki inu artikuli naše prave Kârščanske vere* (a II a). Deli imajo naslove, npr. *Od Buga, Od Stvarjenja tiga Svita* in dalje po tem tipu. Po obsegu so različni, pač glede na obsežnost problematike in njen pomen.

Deli *predgovori* so sestavljeni po enakih načelih. Povzemajo, kar pravi o posameznem področju Sveto pismo; to razlagajo; zlasti opozarjajo na razlike oziroma pravilnosti in nepravilnosti pri razlagah. Navedeni so tudi svetopisemski zgledi. Besedilo je napisano »mirno«, četudi obravnava tematiko, ki je bila predmet širokih in pomembnih verskih sporov tistega časa. Po tej strani se močno razlikuje od Trubarjevih besedil. Medtem ko vsebujejo na primer Trubarjeva besedila veliko podatkov iz vsakdanjega življenja tistega časa pri nas in po svetu, se Dalmatinova *predgovor*, ko navaja zglede, drži biblijskega sveta.

Tak način razpravljanja in pa verska tematika besedila sta prav gotovo vplivala tudi na stavčno tipologijo. Domnevam, da je izrazito govornih stavčnih tipov malo, veliko pa je dokaj zapletenih stavčnih zgradb.

Povprečna dolžina Dalmatinove povedi (besedila od pike do pike) je razmeroma dolga, saj naletimo na kratko poved, ki bi obsegala manj kot eno vrstico, le tu in tam, večina jih je pa večvrstičnih. Glede na vejice in dvopičja, s tema znamenjema Dalmatin členu poved, ima Dalmatinova poved več členov, kot bi jih imela danes, ker so takrat veljala drugačna interpunkcijska pravila; danes bi stavljali manj vejic, namesto dvopičja bi večkrat stavili vejico ali podpičje. Vejica ločuje pri Dalmatinu poleg stavkov tudi govorno relativno osamosvojene dele stavka. Dvopičje je pa praviloma postavljeno tam, kjer se poved pomembno lomi. Tako deli na dva dela zlasti nekatera priredja (*temuč*) in podredja (*taku*).

Postopki, s katerimi Dalmatin oblagi poved, so tile: v temeljnih shemah priredij in podredij uporabljata tudi še veliko odvisnikov, tako da sta oba dela zelo obložena. V okviru stavka razširja posamezne stavčne člene ali njihove dele s tako imenovanim naštevanjem, npr. *toisto lubiti, poštovati, za njo moliti, štivro inu praude dajati, inu druge naklade volnu inu potérpežlivu nosziti* (c VI a). Občutek obsežnosti ustvarja zlasti to, da so močno

obloženi tudi odvisniki, npr. *katere on z'častjo, močjo, gospostvum inu vissokostjo, obda, po-
viša inu čez druge ludi postavi* (c VI a).

Zaradi podobne zgradbe posameznih delov se ponavljajo tudi ubeseditveni postopki. To ponavljanje omogoča in celo narekuje večkratno uporabo posameznih stavčnih modelov (ustaljene oblike dvodelnih priredij in podredij), kar je za določitev stavčne tipologije še zlasti pomembno.

Kot za vse spise slovenskih reformatorjev je tudi za Dalmatinovo *predgovor* značilna ve-
lika preglednost. Ta lastnost ima gotovo številne vzroke, podpiralo jo je pa tudi prizade-
vanje, da bi bila besedila razumljiva tudi preprostemu človeku, in pa pomembna vloga go-
vorništva (pridigarstva) v tistem času. Poleg razdelitve *predgovori* na 18 delov, če upo-
števamo, da je poglavje *Od S. Zakramentov* razdeljeno na dve enoti, gre za dvajset delov,
k preglednosti veliko prispeva tako imenovani *stilem naštevanja*. Ta stilem je bil očitno
najbolj razvit pri Trubarju, toda tudi Krelj in Dalmatin ga nista zanemarjala. Tudi usta-
ljenost besed, ki naštevanje uvajajo, kaže na to, da je bil pogosto uporabljan. Naštevanje
omogoča piscu razdeliti obsežno snov na več delov in jih potem po vrsti obravnavati. V
našem besedilu uporablja Dalmatin pri izpeljavi naštevanja tele izraze. Prvo točko uvede
praviloma z izrazom *narpoprej*, tudi *nar poprej*. Sporadično se pa uporabljajo še izrazni
modeli: *v'začetki* (a VI b), ki mu sledita *potle, h'tretjemu*; nato *ta p'erva* (manunga) (b III b),
v nadaljevanju ta *druga, ta tretja*; končno pa oznake s številkami I., II., III. (c IV a). Za uved-
bo druge točke se praviloma uporablja *h'drugimu*, pisno tudi *hdrugimu*, dokaj pogostno
tudi *potle*, samo sporadično pa preostali obliki, ki smo ju že omenili pri prvi točki. Tretjo
točko uvaja *h'tretjemu*, pisno tudi *h'tretjemu*, sporadično še *ta tretja* in III. Četrto točko pa
uvaja *h'četertimu*, pisno tudi *hčetertimu*. Zadnjo točko pa uvaja izraz *inu h'puslednimu*. Za
temi uvajalnimi besedami sledijo najrazličnejši stavčni modeli.

Zelo pomemben ubeseditveni postopek v tem besedilu je sklicevanje na Sveto pismo ozi-
roma navajanje zgledov iz njega. Pri tem uporablja zlasti naslednja izrazna sredstva: Naj-
pogostejši je postopek, ki ga lahko ponazorimo z zgledom *Od slobodne vole vuči tudi S.
Pismu, de . . .* (a IV b). Razumljivo je, da so stalni elementi *S. Pismu vuči, de . . .*; temu mo-
delu se pa dodajajo potrebna dopolnila. Poleg *vučiti* uporablja za to nalogo pogosto tudi
glagol *pričovati*. Pri tem glagolu je lahko kot osebek poleg *S. Pisma* tudi kak apostol, pre-
rok, evangelist, npr. *Inu S. Paul pričuje, de* (α VI a). Končno moramo ob tej funkciji omeniti
tudi glagola *kazati* in pri osebah tudi *pisati* kot dokaj pogostna, medtem ko so drugi red-
kejši.

Pri navajanju zgledov iz Svetega pisma ima v našem besedilu zelo važno vlogo veznik *ka-
kòr*, bodi da uvaja zgornji model, npr. *Kakòr S. Paul od tiga na veliku mejstih piše*: (b II b),
ali pa uvaja naštevanje zgledov, npr. *Kakòr tiga letukaj notri lepe eksemple imajo, na Da-
vidu, Salomonu, Iozaphatu* itd. (c VI a).

Med ubeseditvenimi postopki, ki so za besedila, kot je naša *predgovor*, pri kateri je po-
udarek na podajanju obsežnega že zbranega znanja, še posebej značilni, moramo omeniti
tudi tako imenovane *označevalne stavke*. Pri njih igra glavno vlogo povedkovo določilo.
V njem je vsebina, s katero označuje pisatelj osebek. Taka je že prva poved v tem bese-
dilu: *Biblia, je ena gerčka besseda, inu poméni v'gmajn, te Bukve, Stariga inu Noviga Tes-
tamenta* (α VI a). V tej povedi sta dva taka stavka. V celotnem besedilu jih srečujemo po-
gosto.

Končno naj v tem prvem delu omenim še en ubesedovalni postopek, ki dela besedilo ne-
koliko preglednejše, hkrati pa ga tudi razgiba, to je izpostavljanje samostalniških stavčnih
členov, ki imajo zapleteno obliko. V nosilnem stavku ga zamenjuje zaimek, pojasnilo pa
je v dodatnem stavku, npr. *Onu je pak pridnu inu potrebnu, de kadar Karščeniki letu S. Pis-
mu, v'kakovèr jeziki bodi, berò ali poslušajo, de oni na te imenitiše štuke inu artikule mer-
kajo . . .* (a II a).

V nadaljnem bomo najprej pregledali najznačilnejša podredja.

Osebkov odvisnik uvaja največkrat veznik *de* (danes *da*), npr. *inu nestoji v'naši lastni moči, de bi človik sam od sebe mogel pravo Vero dobiti* (b II a). To kakor tudi druga podredja lahko nastopajo samostojno ali pa so vključena v večje povedi.

Predmetni odvisnik uvaja največkrat veznik *de*, npr. *Temuč pravi Karščeniki spoznajo, de so za veliko družih ursahou volo dolžni dobra della delati* (b IV b). Veliko predmetnih odvisnikov, ki jih uvaja *de*, je uporabljenih pri navajanju zgledov iz Svetega pisma (glej zgoraj). Če sta zaporedoma dva odvisnika, ju povezuje veznik *inu*. Poleg veznika *da* uvaja predmetni odvisnik tudi vprašalni zaimek *kaj*, npr. *je potreba dobru vejditu inu merkati, kaj je taista prava izveličanska Vera* (b II a) in načinovni prislov *koku* (danes *kako*) v katerim človik prou vidi, *koku* je on od Hudiča skuzi greh gërdu narejen in cillu skažen (a VI a).

Krajevni prislovni odvisnik moramo omeniti že zato, ker se veznik *ker* (danes *kjer*), ki ga uvaja, piše enako kot vzročni veznik *ker*. Na krajevni pomen kaže sobesedilo kot celota, posebej pa še razni krajevni prislovi, npr. *Raunu taku tudi nej Bogu molitou prietna ker se veliko boboče inu bessedi dela* (c V a); *Ker kuli dva ali trie vkup prideo v'moim imeni, ondi sim jest v'sredi mej nimi* (c III b).

Časovni prislovni odvisnik uvaja *kadar*, npr. *Inu letu poméni Gospud Bug, kadar v'Prerokih vuči, de . . .* (b V b), *prejden* (preden), npr. *(je) ta S. Zakon gori postavil, še v'Paradiži, prejden so tistji naši pèrvi Stariši bili v'gréh padli* (c V b). Časovni element lahko tu in tam najdemo tudi pri odvisnikih, ki jih uvaja *aku*, sicer vzročni veznik. *Odvisnik količine časa* uvaja *dokler*.

Vezniški izraz pravega načinovnega odvisnika je *nikar de* »ne da«, npr. *Pravi verni Kârščeniki pak se, skuzi pomuč S. Duha, dobrih inu Bogudopadečih del flissajo, nikar de bi z'temistimi si hoteli odpustik grehou inu večni leben sami zaslužiti* (b IV b).

Glavni veznik, ki uvaja primerjalni odvisnik načina, je *kakòr*, redko tudi *kokèr* (kakor), npr. *Inu mi bi vselej imèli taku po Božji voli, v'njega strahi, kakòr se njega pokornim otrokom inu služabnikom spodobi, živeti* (b V b); pogosto je v zvezi *kakor de bi*, npr. *se tu néma taku zastopiti, kakòr de bi se od vere inu od našiga izveličanja, ta pokorščina inu zasluženje Jezusevu Cristusevu proč ločilu* (b III a); *kadar* gre za količinski primerjalni odvisnik pa *kulikèr* oz. *kulikur* (danes *kolikor*), npr. *de je on skuzi taku obilnu inu popolnomu pissanje, kulikur je ner več mogoče, hotil tej nepotrební skèrbi človečke pameti, naprej priti* (c VII b).

Zelo pogosti so spet *posledični odvisniki*, ki jih uvaja veznik *de* (da), npr. *taku on za nje skèrbi, de imajo špižo, pitje, gvant inu kar k'nih vžitku sliši* (a III b). Posledični da pogosto nastopa v zvezi *taku de in za tiga volo de*; sestavini sta praviloma ločeni z vejico, npr. *tu on v'drugih (Bukvah) tém zastopniši, čistiši inu obilnéši stavi inu izlaga, taku de oben pravi Kârščenik, . . . nemore spodobnu žožiti, da bi Božja besseda temna ali nezastopna bila* (c VII b).

Bogato je zastopan *vzročni odvisnik*. Uvajata ga *ker* in *potihmal ker*, npr. *Oni meni zauman služio, ker oni vučé takou vuk, kateri nej ništèr kakòr človečke zapuvidi* (b IV a). Nadredni stavek ima pogosto zato: *Na nekoterih mejstih pak so tudi Oblastniki, . . . Boguvi imenovani, zatu, ker imajo oni na tém Svejti na Božjim mejsti pravo praudu inu sodbo, vsem enaku dèržati* (a II b). Veznik *potehmal ker* nastopa pogosto v stavčnem modelu, ki ga prikazujemo takole *potehmal (pak) ker . . . , taku . . .* npr. *Potehmal pak ker je on prišal: taku je on le sam tu zadosti sturjenje za naše inu za vsiga ulniga Svejta grehe* (b I a).

Tudi *namerni odvisnik* je pogosto uporabljen; uvajata ga *de in de bi*, npr. *Zakaj Bug je tudi Predigarstvu le za letih dveju stanou volo gori postavil, de bi se Ludje v'tehistih staneh od Predigarjeu inu Cerkounih vučenicou, iz letiga S. Pisma vučili . . .* (a VI b).

Pogojne odvisnike uvajata veznika *aku* in *kadar*. Za to podredje je značilen pojav, ki smo ga videli že pri vzročnem *potehmal ker*, nastopa namreč skoraj večinoma v stavčnem modelu *aku . . . , taku . . . oziroma kadar . . . , taku . . .*, in sicer zelo pogosto. Tak model daje slovenščini 16. stoletja svojevrstno potezo, npr. *Aku nevérujete, taku ne ostanete* (b III b); *Koku hote pak predigovati, aku néso poslani* (b I b); *kadar bi nam na eno drugo vižo bilu moglu se pomagati, taku bi Božjimu Sinu nebilu potreba na ta Svejt priti* (b I a).

Dopustni odvisnik se veliko uporablja; uvajajo ga vezniki *aku*, *kadar*, *kakor kuli*, *najsi*, *tèr*. Najpogostejši je *najsi*. *Najsi* in *aku* nastopata večinoma v stavčnih modelih *aku . . . , taku vsaj . . . , najsi . . . , taku vsaj . . . , najsi . . . , taku viner . . .* Zgledi: *aku on lih v'grobi segnije inu strohni taku bo on vsaj na sodni dan spet moral od smèrti vstati* (a V a); *Inu najsi se v'leti Biblij vsi žlaht navuki inu istorie najdeo, od Deželske Gospoščine, inu od Hišniga stanu: taku tuistu vsaj nišèr neodvzame od nje svetusti* (α VI b), *de naša ali družih ljudi dela, kakòr so kuli dobra inu sveta viditi, néso inu nemogo inu ursah biti . . . našiga izveličanja* (b III a); *en takou ima preklet biti, tèr de bi si lih en Angel od Nebes bil* (b I b).

Zelo pogosto se uporablja tudi *prilastkov odvisnik*; uvajajo ga zlasti *de* in oziralni vezniki *kakover*, *kateri*, *kateri kuli*, *kir*: *Potehmal ker je letu Božja vola, de ima on (izveličanski vuk) od vseh jeziku spoznan, predigovan, poslušan, čaščen inu hvalen biti* (c VIII a); *Zakaj tu dobru, kateru hočem, tiga jest nesturim, temuč tu hudu, kateru nečem tu sturim* (b V b); *Letu so taku ti imenitiši Artikuli naše Karščanske vere, od katerih letu svetu Pismu povsod enaku vuči* (c VII a); *Zatu néso tu dobra della, kir bi Bogu dobru dopadla, kar si Ludje iz lastne andohti inu norre pameti zmišlajo* (b V a).

Najbolje bo, če kar tu omenimo, da ima *kateri*, ki uvaja poved in ki ima ob sebi samostalni, s katerim je vsaj pojmovno nekako povzeta prejšnja poved, da ima torej ta *kateri* pomen kazalnega zaimka »ta«, npr. *Kateriga Krajlestva nebo konec* (a III a).

Pri obravnavi *priredij*, bi lahko izpostavili to, da *priredni vezniki* pogosto uvajajo tudi podredja oziroma podredne stavčne modele tipa *kakor . . . , taku . . .* (glej zgoraj), v takem primeru vsebino podredij spravijo v določeno razmerje do prejšnjih povedi.

Vezalno priredje veže zlasti veznik *inu* (danes in), pred njim je praviloma vejica ali dvo-pičje, npr. *Zakaj nih červ nebo vmèrl, inu nih ogin nebo vgasnil* (a V b). *Inu* zelo pogosto uvaja druga priredja in podredja.

Če sodimo po številu *stopnjevalnih priredij*, potem lahko ugotovimo, da je stopnjevalno priredje Dalmatinu zelo ugajalo, opazimo pa tudi lahko, da je bilo zelo primerno za izražanje te vsebine, pri kateri gre večkrat za pomembne tančine. Zglede lahko razvrstimo v skupini okrog veznikov *temuč* in *kakor*. Pojavnih oblik je nekoliko več, in sicer: *nikar le . . . , temuč tudi . . . nigar(le) . . . , temuč(tudi) . . . ; ne . . . , temuč . . . ; kakor . . . , taku . . .*, na primer: *Inu tako pokorščino v'potelesnih ričeh smo mi dolžni, nigar le brumni inu dobrutlivi: temuč tudi nevéni inu tèrdi Gospoščini* (c VI b); *taku bi morali nigar le cviblati, temuč cillu cagati* (b III b); *Inu lete tri Persone neso mej sabo vkup zmešane, temuč rezločene* (a III a); *Raunu pak kakor letu S. Pismu povsod vuči, de . . . : taku onu tudi vuči, de . . .* (c IV b).

Ker je pojasnjevanje pomembna poteza tega Dalmatinovega besedila, ni nič čudnega, da je pogosto tudi *pojasnjevalno priredje*, ki ga povezuje izraz *tu je*: *Taku imamo mi, po letim njegovim poročenju sturiti: tu je, mi némamo leta S. Zakrament reskrušiti ali polovičiti* (c II a).

Ločno priredje povezuje veznik *ali*, uvajajo pa ga praviloma podredni vezniki, često *aku*: *Inu kateri kuli letej Veri zupár govoré, ali se teisti zupèrstavio, tijsti imajo za Nevernike inu za Malikouce dèržani biti* (a III a); *ker človik nigder nemore zagvišan biti, aku bi bil čistu inu vse grehe prou spovedal, ali kaj zamolčal ali pozabil* (b VI b). Menim, da bi bilo ta *aku* najprimerneje uvrstiti med veznike za uvajanje predmetnega odvisnika.

Protivno priredje je spet zelo pogosto uporabljeno; povezujejo ga zlasti vezniki *ali*, *ampak*, *ne* – *temuč*, na primer *Postava rejs oblubi pravico, leben, inu večnu izveličanje, ali le letém, kateri jo popolnoma dèržé inu cillu dopolneo* (a VI b); *lest imam tu dobru pèr sebi, de hočem: ampak de bi tu dobru dopènessel, tiga jest nenajdem* (b V b); *de Hudič, najsi okuli hodi, kakòr en erjoveč Leu, inu išče koga bi mogèl požrèti, vinèr nemore tém Vernim inu Bogaboječim dajle škoditi, kakòr Bug njemu pèrpusti* (a III b); *taku ga oni vsaj nemolio inu nečaste, temuč ga zataje* (a III a). Veznika *ali* in *ampak* pogosto uvajata druga priredja in podredja.

Zelo velikokrat se uporablja tudi *vzročno priredje*. Uvajajo ga predvsem *zakaj*, sporadično pa še *saj* in *sicer*. Zgledi: *Inu taisti čas je take Cerkoune štrajfinge tudi bilu potreba, ker še Kàrščeniki néso iméli Gospoščine, kir bi bila prave vere, inu bi bila pregrehe štrajfala na Kàrščenikih, kakòr se spodobí, Zakaj oni so še mej Ajdi živeli* (c I a). Značilno je, da *zakaj* uvajajo povedi, ki imajo značaj vzročnega prirednega stavka ali pa so sestavljene iz drugih priredij in podredij. Število povedi, ki se začenjajo z *zakaj*, kaže na to, da je stavek z *zakaj* služil predvsem za razvoj pripovedovanja. V svetopisemskem stilu ima še danes zelo pomembno mesto.

Sklepalno priredje povezujejo izrazi: *zato*, *obto* »zato«, *za tiga volo*, verjetno pa bo treba sem prističi tudi *taku*. Tudi za te izraze je značilno, da predvsem začenjajo pripoved, kar govori za to, da so imeli pomembnejšo vlogo pri razvijanju besedila kot pa v okviru ozkega priredja. Sklepanje z znanega oziroma omenjenega je glavna stvar, za katero se uporabljajo v besedilu. Zgledov je zelo veliko, vendar je težko izbrati dovolj izrazitega, ker se vsi nanašajo na prejšnje povedi, vseeno izberimo tegale: *Zatu néso tu dobra della, kir bi Bogu dobru dopadla, kar si Ludje iz lastne andohti inu norre pameti zmišlajo, inu si taista iméjte enu imé kakòr kuli hote* (b V a).

Če poskušamo na koncu ugotoviti, katere stavčne tipe je Jurij Dalmatin *značilno* pogosto uporabljal, se moramo ustaviti zlasti na stavčnih vzorcih, ki imajo vsaj dva izrazita dela, bodi da sta po značaju priredje ali podredje. S takimi stavki je Dalmatin očitno najlaže natančno izrazil vsebinske tančine tematike, ki ji je *predgovor* posvečena. S takimi stavki je v besedilo vnesel precejšnjo razgibanost. To razgibanost iz priredij in podredij je povezal v skladno celoto s smiselno uporabo prirednih veznikov oziroma vezniških izrazov. Zato se besedilo skladno in umirjeno razvija. Preseneča nas lahko, s katero je vsebina podajana, čeprav ne gre za vsakdanji govorni stil, temveč za izrazito »knjižno« izražanje. Iz tega lahko sklepamo na to, da je imel avtor izredne sposobnosti za ubesedovanje, pa tudi na to, da je bila *sicer* mlada knjižna slovenščina v tistem času že močno utrjena. Preseneča nas tudi številčno in vsebinsko bogastvo pogostih stavčnih tipov. Ker je bil naš namen popisati tipologijo stavkov, smo pustili nedotaknjena številna vprašanja, ki so se postavljala in ponujala ob analizi in na katera bo treba čimprej začeti odgovarjati, zato je treba na koncu poudariti predvsem fragmentaren značaj tega sestavka.

Opombe:

Kot gradivo je uporabljen popolni izpis Dalmatinove Bible iz leta 1584, ki ga je naredila Komisija za historične slovarje slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik ZRC SAZU; izpis je narejen s kseroksiranimi listki na podlagi reproducirane izdaje iz leta 1968.

Zgledi so zaradi varčevanja s prostorom okleščeni, kolikor se je dalo. Znaki v oklepaju pomenijo paginacijo.

Zgledi so prepisani po načelu, da so posebna črkovna znamenja spremenjena v današnje ustreznike: npr. $\int = s$, $\int h = š$, $s = z$, $sh = ž$, $zh = č$, $y = i$, $q = k(v)$, c (v tujkah) = k itd., drugih stvari nisem spreminjal.

Literatura:

- A. Bohorič, *Arcticae horulae*, 1584
- F. Kidrič, *Izbrano delo I*, 1978
- M. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar I–II*, 1894–1895
- M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci*, 1966²
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, I, II, III, 1970, 1975, 1979
- J. Toporišič, *Slovenska slovnica*, 1976
- J. Toporišič, *Nova slovenska skladnja*, 1982